

Kültürel Miras ve Yeni Biçimlenme Süreci Üzerine Bir Değerlendirme *

Evaluation On New Formation Process and Cultural Heritage

Yrd. Doç. Dr. Gökçe ŞİMŞEK**

Özet:

Uluslararası platformda son yıllarda “kültürel miras” yeniden tanımlanmakta ve mirasın günümüz kullanımları araştırılmaktadır. Araştırmalarda, miras ile “bugün” ilişkisi üzerine odaklanılmakta ve miras yapımı, sosyo-kültürel bağlamda geliştirilen ve değiştirilen kültürel bir süreç olarak açıklanmaktadır (Lowenthal 1998; Harvey 2001; Graham 2002; Graham Ashworth ve Tunbridge 2000; Smith 2006). Belirtilen çerçevede, bu çalışma, kültürel miras yapım süreci üzerine bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. Arkeolojik miras özelinde Efes Kureter Caddesi örneği üzerinden bir kent parçasının biçimlenmesi analiz edilecek ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel miras, arkeolojik miras, yeni biçimlenme süreci, kazı, koruma, yorum ve sunum.

Abstract:

In recent years, the concept of cultural heritage is re-defined and uses of heritage for contemporary society has been researched. These researches focus on making heritage, explain it in relation to its “presentness” and view heritage, as a cultural process, in which it is developed and changed according to the contemporary socio-cultural context. (Lowenthal 1998; Harvey 2001; Graham 2002; Graham Ashworth and Tunbridge, 2000; Smith 2006). In this context, this paper aims to evaluate the process of making heritage. It focuses on analysing and evaluating the formation process of archaeological heritage in relation with the case of the Curetes Street, Ephesus.

Key words: Cultural heritage, archaeological heritage, heritage as a process, interventions, new formation process.

* Bu çalışma, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde 1-2 Aralık 2011 tarihinde gerçekleştirilen ODTÜ Mimarlık Tarihi Lisansüstü Araştırmaları Sempozyum'unda sunulan “Bir Antik Kentin Öyküsü: 19.Yüzyıldan Günümüze Efes'in Öyküsü” başlıklı bildirden türetilmiştir.

** Adnan Menderes Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü (gokcesk@hotmail.com, gokce.simsek@adu.edu.tr)

1. Giriş

Son yıllarda, disiplinlerarası çalışmalarda özellikle kültürel mirasın günümüzdeki rolleri ve kullanımlarına odaklanıldığı (Smith 2006; Harrison ve Schofield 2010) ve “miras” kavramının bugünle ilişkili olarak, kültürel ve sosyal inşa süreci ve ekonomik kaynak olarak açıklandığı (Lowenthal 1998; Harvey 2001; Graham 2002; Graham Ashworth ve Tunbridge 2000) görülmektedir. Belirtilen çalışmalarda, kültürel miras yapımı çağdaş sosyo-kültürel bağlamda geliştirilen kültürel bir süreç olarak (Harvey 2001:15 ve Smith 2006) açıklanmaktadır. Kültürel miras öğelerinin¹ yeniden biçimlendiği bu süreçte günümüze ulaşan öğelerin niceliği, niteliği, tehditler, koruma sorunları, aktörlerin yüklediği anlamlar gibi bir çok etkenin (Şimşek, 2009) etkili olduğunu belirtmek mümkündür. Smith, “miras” yapımında, diğer bir ifadeyle varlıkları değerli ve anlamlı kılmakta bugünkü kültürel süreçlerin etkili olduğuna (2006: 3) dikkat çeker. Graham & Howard²a göre bir varlığın değeri ve önemi insanlar tarafından yüklenen değer ve anlamlarla ilişkilidir. Hardy ise bu önemin yer, cinsiyet ve sınıf gibi çeşitli girdilerle değişkenlik gösteren yorumlara dayandığını (1988: 333) belirtir. Bahsedilen sürecin biçimlenmesinde ise özellikle sosyal, politik ve dini açıdan egemen kurumların etkili oldukları ve bu kurumların koruma ve kültürel miras alanında yaptırım gücünü sürdürmeye yönelik roller sergilediklerine işaret edilir. (Smith 2006: 113)

Yukarıda belirtilen kapsamda, kültürel mirasın yapımında gerçekten kimin ve hangi aktörlerin rol aldığı önemli sorulardan biridir. Burada, özellikle UNESCO, ICOMOS gibi uluslararası sözleşmeler, tüzükler gibi belgeleri düzenleyen kurumların bu alandaki egemenliklerini sürdürmeye yönelik roller geliştirdikleri belirtilir (Smith, 2006: 30, 113). Bu kurumların, kültürel miras alanında ürettikleri temel dökümanlar ile bir çok Batılı ülkede ve diğerlerinde kültürel mirasla ilgili yasaları ve politikaları belirledikleri (Smith, 2006: 92) bilinen bir gerçektir. Bu, bir taraftan ülkelerin yasal ve politik altyapısının oluşmasına yardımcı olmakta iken, diğer taraftan, kültürel mirasa ilişkin Batılı yaklaşımların dünyanın farklı yerlerinde hakim ve belirleyici olmasına ve yerel, ulusal yaklaşımların ihmaline ve giderek yitirilmesine (Smith, 2006) yol açmaktadır. Örneğin, kültürel mirasın korunmasına yönelik temel belgelerden Venedik Tüzüğü’nde vurgulanan varsayımın başladığı yerde müdahalenin durması ve onarımın uzmanlık gerektirmesi (1964: madde 9), estetik ve tarihi değerlerin ortaya çıkarılması (1964: madde 9) gibi ilkeler Batılı ülkelerle birlikte birçok ülkede yasal altyapıyı ve pratikleri yönlendirmiş (Smith 2006: 92) ve miras öğelerinin biçimlendirilmesinde etkili olmuştur. Belirtildiği gibi kültürel miras yapım sürecinde özellikle yapı, yapı kalıntıları gibi miras öğelerinin araştırılması ve tanımlanmasında uzmanlığın önemi ve gerekliliği yadsınamaz. Ancak, bir çok uygulamada varlıkların sadece estetik ve tarihi değerlerine odaklanılarak yeniden biçimlendirilmeleri miras yapımının kimin için gerçekleş-

¹ Bu çalışma kapsamında, “miras öğeleri” özellikle yapı ve yapı kalıntılarını ifade etmektedir.

² Heritage and Identity, from http://www.lundhumphries.co.uk/pdf/SamplePages/Ashgate_Research_Companion_to_Heritage_and_Identity_Intro.pdf

tirildiği sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun yanıtına Faro Sözleşmesi'nde rastlanılmaktadır. Sözleşme ile kültürel mirası üzerine yeni bir bakış ortaya konmuş ve "kültürel miras, geçmişten devralınan, insanların, sürekli evrilen değer, inanç, bilgi ve geleneklerinin anonim bir ifadesi ve yansıması olarak ayırt ettikleri bir kaynaklar kümesi..." (madde 2) olarak tanımlanmıştır. Bu tanımın yanında, bireylerin ve toplulukların, herkesin kültürel mirastan yararlanmak ve zenginleşmesine katkıda sağlamaya hakkı olduğu ve herkesin diğerlerinin kültürel mirasına saygı göstermesi yükümlülüğü (madde 4) vurgulanmıştır. Fairclough'un belirttiği gibi Faro, mirasın inşasında ve yorumlanmasında sadece hükümetlerden eylem beklememekte, insanları ve toplulukları eyleme geçmesi için güçlendirmektedir (2012, 36). Aynı zamanda, Dinçer ve Enlil'in vurguladığı gibi "...kişinin istediği kültürel mirasla ilgilenebilme hakkına sahip olduğunu kabul etmektedir" (2012, 48). Belirtildiği gibi, bugün uluslararası platformda kültürel miras herkesin yararlanabildiği, yorumlanmasına ve inşasına katkıda bulunabildiği bir kaynaklar kümesi olarak görülmektedir.

Türkiye'de de son on yıl içinde kültürel mirasın korunmasıyla ilgili yasal ve yönetsel değişimler izlenmektedir. Türkiye, kültürel miras üzerine yayınlanan uluslararası belgelerin³ bir kısmına taraf olmuş ve bu belgeleri yasal olarak uygulamaya koymuştur. 2003'den günümüze kültürel mirası ile ilgili en yetkili kurum Kültür ve Turizm Bakanlığı olduğu bilinmektedir. Son yıllardaki yeni yasal düzenlemeler⁴ ile ülkemizde kültürel miras alanındaki etkin aktörlerin çeşitlendiğini ve arttığını izlemekteyiz. Özellikle, bu yeni yasal düzenlemeler ile merkezi idarenin kültürel mirasın korunması ile ilgili yetki ve sorumluluklarını aktardığını ve özel sektör, sivil toplum kuruluşları, yerel yönetimler gibi çeşitli aktörlerin kültürel miras alanında daha etkin rol aldığını görmekteyiz. Bu yasal düzenlemeler, genellikle resmi kurumlar dışındaki aktörlerin (özellikle sivil toplum örgütleri ve özel sektör) kültürel miras alanında aktif rol üstlenmelerinin yolunu açarken, özelleşme, uzmanlık bilgisinin yetersiz olması, yönetilememe gibi riskler dolayısı ile eleştirilmektedir (Pulhan 2009, Baraldi, Shoup and Zan 2013). Belirtilen risklerin olabileceği, ancak bu yasal düzenlemelerin yıllardır kültürel mirasla yanyana, iç içe yaşayan ve mirasla ilgili kararlardan bihaber olan aktörlerin kısmen da olsa kararlara katılımının yolunu açması sebebiyle değerli olduğu açıktır. Örneğin, "Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik"(2005) ile ören yerleri, sit alanları ve etkileşim sahaları ile bağlantı noktalarının korunmasının kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum örgütlerinin koordinasyonunda sürdürülebilir bir yönetim planı çerçevesinde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Böylelikle, özellikle

³ Bu belgelerden bazıları; Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi, Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi'dir. Bu belgelerin diğerleri için bakınız: <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,13908/uluslararası-sozlesmeler.html>.

⁴ 4848 no'lu Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun (2003), 5225 no'lu Kültür Yatırımları ve Girişimlerini Teşvik Kanunu (2004), Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik (2004) bu yasal düzenlemelerden sadece bir kaçıdır.

ören yerleri, sit alanları ve etkileşim sahaları ile bağlantı noktalarının korunması için resmi kurumların yanında Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TM-MOB) temsilcileri, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) temsilcileri gibi sivil toplum örgütlerinin yeni aktörler olarak rol almaları gündeme gelir. Bu tür bir model, resmi ve yarı-resmi kurumların aktör olarak alan bazında kararlara ilişkin bilgilenmesini ve katılımını sağlaması açısından çok değerlidir. Ancak, Somuncu ve Yiğit'in Dünya Miras Listesi'nde adı geçen Türkiye'deki dokuz alanda kültürel mirasın çevresinde yaşayan yerel halkın çoğunluğunun mirasın ne "Dünya Mirası" statüsünden, ne de alanın değer ve katkılarına ilişkin yeterli bilgilerinin olmadığını saptadığı (2010: 9) düşünülürse, kültürel mirası kimin için koruduğumuzu tekrar düşünmemiz gerekmektedir.

Bahsedilen kapsamda, çalışma, kültürel mirasın korunması ve sunumu adına uygulanan müdahaleler ile mirasın yeniden biçimlendiği süreç üzerine odaklanmayı, "kültürel miras"ın tanımlandığı bu sürecin ve süreçte etkili aktörlerin anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Sözedilen amaçla ilişkili olarak, kültürel miras olarak arkeolojik mirasa yoğunlaşılacak ve miras öğelerinin kazı öncesinden günümüze geçirdiği değişimler detaylı olarak Efes Kuretler Caddesi örneği üzerinden değerlendirilecektir. Bu kapsamda, aşağıdaki metin bölümlerinde öncelikle Kuretler Caddesi'nin kazılar öncesindeki geçmiş kullanımları erken dönemlerden itibaren özetlenmeye çalışılacak. Sonra, Caddenin kazı, koruma ve sunum çalışmaları ile nasıl biçimlendiği tanımlanarak, mevcut durum üzerinden bir okuma yapılacaktır. Bu kısımda, özellikle Caddenin karakteristik özelliğini kazanmasında etkili olan beş yapıya yoğunlaşılacak. Daha sonra, bu iki dönem özellikleri karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

2. İlk Arkeolojik Kazılar Öncesinde "Kuretler Caddesi"

Bugün "Kuretler Caddesi" olarak anılan aks, Batı Anadolu'da İzmir'in Selçuk İlçesi sınırları içinde yer alan Efes Antik Kenti'nin yerleştiği Panayır Dağı ile Bülbül Dağı'nın kesişimi üzerinde bulunmaktadır (Resim 1). Kuretler Caddesi'nin geçmiş kullanımlarını açıklamadan önce, Efes antik kentinden kısaca söz etmek faydalı olacaktır.

Efes, yoğunluklu olarak Helenistik ve Roma kalıntılarının bulunduğu ve Türkiye'de kazı ve araştırmaların yüzyılı aşkın süredir devam ettiği bir antik kenttir. Kazılara paralel devam eden koruma, sunum uygulamaları ile bir kısım arkeolojik yapıların ayakta izlenebildiği ender ören yerlerinden biridir. Şu anda, kazılarla yeni açığa çıkan arkeolojik yapılara uygulanan müdahalelerin devam ettiği ve yapıların yeniden biçimlenmesine kazı başkanlığının yanında diğer kazı ekiplerinin de dahil olduğu bir süreç yürütüldüğü⁵ belirtilmelidir. Son on yıldır Efes, Türkiye'de yılda yaklaşık iki milyona yakın turist geldiği en çok ziyaret edilen alandır.

⁵ Yazar, Viyana Arkeoloji Enstitüsü'nde yürüttüğü doktora sonrası araştırması sırasında bir yapının onarım projesinin diğer kazı ekipleri ile paylaşıldığı bir toplantının gerçekleştirildiğine şahit olmuştur.

Bu çerçevede, Efes, hem turizm gelirleri⁶, hem de başta kazı başkanlığı görevini yürüten Avusturya Arkeoloji Enstitüsü olmak üzere birçok uluslararası kurum ve kuruluşların destekleri ile ekonomik kalkınmaya katkıda bulunan önemli bir varlıktır. Bu varlığın bir parçası olarak bugün Kuretler Caddesi, ziyaretçi ana dolaşım aksının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu açıklamalar sonrasında, Kuretler Caddesi'nin geçmişte kullanımlarına ilişkin bilgi aşağıda verilmektedir.

Erken veriler, Kuretler Caddesi'nin bulunduğu alanda özellikle Panayır Dağı çevresinde Anadolu'nun yerli halkının⁷ ana tanrıçası Kibele⁸'ye ait kutsal yolun var olduğunu göstermektedir (Knibbe 2004: 142-144). Efes'in kuruluş hikâyesine⁹ (M.Ö. 2000'ler) göre, İyon kolonizasyonu ile Anadolu'ya gelenlerin yeni bir kent kurdukları¹⁰ ve Artemis Tapınağı'nın¹¹ (Arkaik Dönem Tapınağı'nın) ilk inşa edildiği alanda kutsal alanlarını oluşturdukları bilinmektedir. Özellikle, Lidya Kralı Krezüs'ün bölgede tek Tanrıça'nın hâkimiyetini güçlendirerek dini bir güç oluşturmak adına Tanrıça Artemis'i öne çıkardığı ifade edilir.¹² Tanrıça Artemis'in meşruiyet kazanması için ana tanrıça Kybele'nin kutsal yolu üzerinde stratejik noktalara Artemis adına kutsal alanlar inşa edilir ve Panayır Dağı'ndaki nekropolis çevresindeki kutsal yol *Via Sacra* Artemis'in zafer yolu olarak kullanılır. Bu kutsal alanlardan en önemlisi Artemis ile Zeus'un kızı Leto'nun mitolojik doğum yeri olan *Via Sacra*'nın bir kolu *Ortygia*¹³'dir (Knibbe 2004: 143-44). Kuretler Caddesi'nin batı ucunda bulunan *Ortygia*, bugün Celsus Kitaplığı'nın bulunduğu alandan başlayarak batıya doğru devam eder. Kutsal alanlardan diğer biri ise, *Via Sacra*'nın en yüksek noktasında [Kuretler Caddesi'nin güneyinde], Prytaneion'un yakınındadır. Bunların yanında, *Via Sacra* boyunca '*altar of Artemis*' yazılı büyüklü

⁶ Şimşek, G., (2014), "Bir Antik Kentin Yerel ve Bölgesel Kalkınma ve Gelişmeye Etkileri, Efes Örneği", Yayınlanmamış Doktora Sonrası Araştırma Projesi.

⁷ Strabon, 'Karyahlar ve Lelegler' olarak adlandırdığı yerli halkın İyon kolonilerinin bölgeye yerleşmesi öncesinde var olduğunu belirtir (Strab. 14.1).

⁸ Kybele kültürünün kalıntılarından günümüze ulaşan küçük bir kısmı, Panayır Dağı'nın kuzeybatısındaki kayalık bölgedeki kutsal alanda izlenmektedir. Bu kült alanında, kayaya işlenmiş bir dizi niş ve içlerinde *tympnum*, Attis ve aslan kabartmalarına rastlanmaktadır. Yazıtlarda adı "*Phrygian Mountain Mother*" olarak yer almaktadır. (Knibbe 2004: 142-143)

⁹ Bu hikâyeye göre, yeni kent Atina Kralı Kodros'un oğlu Androklos başkanlığında Apollo kahinesinin belirttiği gibi balık ve domuz tarafından işaret edilen yerde kurulmuştur (Erdemgil 1991: 10).

¹⁰ Stadion'un kuzeyinde Artemis Tapınağı'ndan yedi *stadia* uzaklıkta bir tepede yeni kent kurulur (Herodot I.26).

¹¹ Pausanias, Efes Artemis Tapınağı'nın inşası öncesinde bu alanın, Didim Apollo Tapınağı'ndaki gibi Anadolu'nun yerel halkının açık hava kült alanları olduğunu belirtir (Hanfmann 1953: 9).

¹² Krezüs'ün Tanrıça Artemis adına çok büyük bir tapınak inşa ettirmesi, tüm Krallığı'nı belirli bir Tanrıça inancı altında toplayarak bölgedeki dini inançları kontrol edebilmek için politik bir manevra olarak yorumlanır (Knibbe 2004: 143).

¹³ Strabon, *Ortygia*'yı çoğunlukla selvi ağaçlarından oluşan görkemli küçük koruluk alan olarak tanımlamaktadır. *Ortygia*, Artemis'in Zeus'tan olma kızı Leto'nun mitolojik doğum yeri ve zeytin ağacı yakınlarında Artemis'in doğum sancıları sonrasında dinlendiği kutsal alan olarak açıklamaktadır. Ayrıca, bu alanda her yıl Mayıs'ın altısında (6) Artemis'in Leto'yu doğurmasının temsil edildiği törenlerinin düzenlendiği belirtilmektedir (Strab. 14.1.20). Kuretler olarak anılan rahiplerin adaklar adadıkları ve temsili gerçekleştirdikleri ve sonraki dönemlerde ise Efes'teki topluluğun üyelerinin bu rolleri oynadıkları Prytaneion'daki yazıtlardan anlaşılmaktadır. (Knibbe 2004: 143-144)

küçük bir çok yazıtın, tören yolu üzerindeki durakları işaret ettiği düşünülmektedir. Bu tören sırasında Tanrıça Artemis'in ölülerin mezarlarını ziyaret ettiği ve kutsadığı belirtilir. (Knibbe 2004: 144). Biguzzi, Efes kentinde antik kaynaklarda söz edilen Zeus, Afrodite gibi tanrıların var olmasına rağmen, Efes'in hem dinsel açıdan hem de kent olarak kendini en çok Artemis ile tanımladığını vurgular (1998: 279-280). Kutsal yol *Via Sacra* üzerindeki en üst noktaya (Prytaneion'un yakınında) ve *Ortygia*'da Tanrıça Artemis sunaklarının yerleştirildiği ve üzerinde mezarlar bulunan bu iki noktayı bağlayan aksın Artemis'e adanan tören yolu olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Yukarıda kısaca özetlendiği gibi, Panayır Dağı çevresindeki ana Tanrıça Kibele'nin kutsal yolunun zaman içinde dönüştürülerek Tanrıça Artemis'in zafer yolu olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönüşüm, Tanrıça Artemis'in¹⁴, Efes'te hakim olan ana Tanrıça Kibele inancı dahil diğer tüm tanrılara üstünlüğünün ve zaferinin simgesi olarak görülmektedir. (Knibbe 2004: 143).

Helenistik Dönemde ızgara planın hâkim olduğu bir kent¹⁵ kurulur. Bu kentte, bugün "Kuretler Caddesi" olarak anılan aks birbirini dik kesen caddeler sistemini diyagonal olarak kesmektedir. Bugüne kadar Tanrıça Artemis'in kutsal yolu olarak kullanılan bu aks üzerindeki mezarların kapatıldığı ve alanın, Artemis Tapınağı çevresinde yaşayan Efeslilerin yerleşimine açıldığı belirtilir. (Thür 2004: 159). Knibbe, kentin kurucusu Lysimakhos'un, kent içinde Artemis'in temsil edildiği bu alanı yerleşime açılmasını kentte hakim olan Tanrıça Artemis inancını kaldırma amacını taşıdığını ifade eder. Kentin isminin değiştirilerek 'Arsinoeia' olarak adlandırılması bu görüşünü desteklemektedir. (Knibbe 2004: 145) Ancak, Lysimakhos'un ölümü sonrasında, kentin yeni ismi 'Arsinoeia'nın kullanılmayarak terk edilmesi, kentin tekrar 'Efes' ismiyle anılması ve Artemis sunağı yakınlarında tekrar mezar anıtların inşa edilmesi (Knibbe 2004: 145), kentlilerin Tanrıça Artemis inancına ve kutsal alanlarına duydukları sıkı bağın göstergesi olarak yorumlanabilir.

Efes'in Roma İmparatorluk'una bağlanması sonrasında, bugün Kuretler Caddesi olarak anılan aks ve çevresindeki yapılaşma hızlanarak artar. İmparatorluk'a bağlı kentlerdeki yapılaşma ve kentsel gelişimin, İmparatorluk'un kente atfettiği değerler ve İmparatorlar ile Asya Eyaleti kentleri arasındaki ilişki ile yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Kentlerde özellikle Roma İmparatorları'nın kutsal kabul edilmesi ve İmparatorlar'a tapınılması, İmparatorlar ile Asya Eyaleti kentleri arasındaki ilişkinin seviyesini ve önemini göstermektedir (Friesen 2004: 229). Bu çerçevede, Roma

¹⁴ Efes'deki Tanrıça Artemis, hem 'kurucu, kurtarıcı, komutan, yol gösterici, muzaffer, yenilmez, öğüt veren, inandıran, (duaları) dinleyen...' gibi farklı özelliklerle betimlenen, hem de daha önceleri Kibele'ye atfedilen 'ölülerin koruyucusu' olma rolünü taşıyan (Knibbe 2004: 144) bölgede hakim ana Tanrıça Kibele'nin devamı niteliğindedir (Erdemgil 1991: 25).

¹⁵ M.Ö.3.yy başlarında Büyük İskender'in komutanlarından Lysimakhos'un kıyı yakınlarında ve Panayır Dağı ve Bülbül Dağı arasındaki vadiye yeni kenti kurmaya niyetlendiği ve kente karısının ismi 'Arsinoeia'yi verdiği ifade edilir. Aslında, yeni kente, Artemis'in kenti olarak bilinen 'Efes' yerine karısının ismi 'Arsinoeia' yi vermesi, kentteki hakim Tanrıça Artemis inancını ve onunla ilişkili din adamları hiyerarşisini kesintiye uğratmanın göstergesi olarak yorumlanmıştır (Knibbe 2000: 144-45).

Dönemi'nde bu alandaki değişimleri ve gelişmeleri anlamak için kutsal alanlar ile İmparatorlar adına inşa edilen kült alanlarını ve yapılaşmayı incelemenin gerekli olduğu düşünülmektedir.

İmparator Augustus, Efes'in Asya Eyaleti başkenti olmasına ve başkentteki yapılaşmanın Romalılaştırılmasına karar verdiğinde (Knibbe 2004: 147), Bülbül Dağı ile Panayır Dağı arasındaki vadiyi, başkentin yeni merkezi olarak seçmiştir (Scherrer 2004: 4). Augustus, Asya Eyaleti başkenti Efes'te hedeflediği yapılaşmaya ulaşmak için, kentte öncelikle (M.Ö. 133-31) "Kuretler Caddesi"nin güneyinde 'Devlet Agorası' olarak bilinen alanda Divus Julius ve Dea Roma Tapınağı'nı(Isis Tapınağı), Bouleuterion ve Prytaneion'u inşa ettirir (Scherrer 2004: 4). Takip eden dönemde (M.Ö.31-M.S.81), Prytaneion ve Bouleuterion arasında inşa edilen '*Peristyle with Double Monument*' olarak adlandırılan yapıda özellikle Tanrıça Artemis ile Roma İmparatorunun kültlerinin birleştirilmiş olabileceğinden ve bu birleşmenin, Efes kentinin bağımsızlığını, İmparatorluk'un parçası olmasını ve yenedünya düzenini temsil ettiği belirtilir (Scherrer 2004: 5). Bu yapıların güneyindeki Bazilika Stoa'nın hem Tanrıça Artemis, Augustus, Tiberius ve Efes kentine adandığı, hem de İmparator ailesinin onurlandırıldığı bir alan olduğu ifade edilir. Scherrer, 'Devlet Agorası' olarak bilinen alandaki yapı kompleksinin ise, Roma vatandaşları ile yabancıların bağımsız Efes kentinin sakinleri olarak birleştirilmesini temsil ettiğini düşünmektedir (2004: 5). Böylelikle, Kuretler Caddesi'nin güneydoğusunda, kentin yeni dini ve politik merkezi kurulurken (Thür 2004: 177) ve kuzeybatı ucunda ise, Mazaeus Mithridates Kapısı zafer takı olarak yaptırılır (Scherrer 2004: 6-7).

Sonraki dönemde (M.S.81-212), Kuretler Caddesi'nin güneydoğusunda, Efes'te ilk olarak, 'neokoros'¹⁶ ünvanının kullanıldığı Domitianus Tapınağı, (Flavian Sebastoi Tapınağı)¹⁷ yeni dini ve politik merkezde inşa edilir. Friesen'e göre, Artemis'in neokorosu olarak bilinen Efes kentinde, 'neokoros' ünvanının Domitianus Tapınağı'nda kullanılması, Efes'in artık İmparator'a tapınmanın önemli olduğu kent olarak vurgulandığını göstermektedir. (2004: 229-236). M.S.2.yy başlarında, Kuretler Caddesi'nin kuzey kısmı, Roma İmparatorlarından Trajan'a adandığı bilinen (Thür 2000: 116) Trajan Çeşmesi ve Tanrıça Artemis, Hadrianus ile halka adandığı belirtilen 'Hadrianus Tapınağı' denilen yapıyla (Scherrer 2004: 10) süslenir (Thür 2004: 184). Cade'nin güneyindeki Tanrıça Artemis'in kutsal alanında 'Hadrianus

¹⁶ Friesen, bu terimin ilk olarak 'Roma İmparator kültürünün bulunduğu kent' anlamında kullanıldığını belirtir. (2000: 229-236). Terimin, Efes'te Eyalet Tapınağı'nın kurulması öncesinde (M.S.80'lerde) kullanıldığını ve Efes kentinin resmi olmamakla birlikte Artemis'in neokorosu olarak bilindiğini ifade eder. Domitianus Tapınağı'na atfedilen 'neokoros' ünvanını ise İmparator'lara tapınmanın önemli olduğu kent olarak anlamlandırmıştır. Friesen'e göre, önceleri, Tapınak'ın resmi görevlisine işaret eden, 'neokoros' terimi, daha sonra özel bir anlam yüklenmiş ve içinde İmparatorlar için Eyalet Tapınağı bulunan kenti tanımlayan teknik bir terim olarak kullanılmıştır (2000: 229).

¹⁷ Domitianus Tapınağı'nın (Sebastoi Tapınağı, M.S.89-90) İmparatora ithaf edilmesi için, tüm Asya kentlerinin Tapınak alanına yerleştirilmesi için yazıtlı kaidelerin üstünde heykeller sunduğu söylenmektedir. Friesen, bu yazıtlarda, 'neokoros' teriminin ilk defa resmi olarak 'kutsanmış kent' anlamında kullanılmış olabileceğini düşünür (2000: 232).

Kapısı olarak bilinen yeni anıtsal bir kapı inşa edilir (Thür 2004: 183-184). Üç katlı yapıda, alt katta Artemis heykelinin tek başına yer aldığı, üst katta ise İmparator ailesinin üyelerinin, anıtı yaptıranların ve tanrıların heykellerinin olduğu düşünülür (Thür 2000: 128). Böylelikle, Cadde üzerinde Tanrıça Artemis'in kutsal alanlarının birinde, Artemis ile birlikte Roma İmparator kültürüne yer verildiği ve birleştirildiği yeni bir yapı yerini alır.

Aynı dönemde, Celsus Kitaplığı'nın (M.S. 110) inşası sonrasında *Via Sacra*'nın *Ortygia* ile bağlantısı tamamen kesilir. 'Celsus Kitaplığı'nın, artık kentin en kutsal keşişim noktasında, en prestijli yerinde olduğu vurgulanır. (Scherrer 2004: 10-11). Bu arada, Tetragonos Agorası'nın inşası ile Mazaeus Mithridates Kapısı'nın, agoranın güney kapısı olarak kullanıldığı ve Mermer Caddesi'nin doğuya kaydığı belirtilir (Scherrer 2004: 8). Böylelikle, Caddenin batı ucunda Celsus Kitaplığı ve Mazaeus Mithridates Kapısı'yla çevrelenen alan kentin en önemli meydanlarından birine dönüşür. Özetlendiği gibi, Augustus'un kentin yeni merkezi olmasını planladığı bu aks Roma Dönemi sonunda Tanrıça Artemis kültü ile Roma İmparator kültürünün birleştirildiği yapılar, yeni kamu yapıları ve Tanrıça Artemis'in kutsal alanlarının dönüştürülmesi ile yeniden biçimlendirilir. Böylelikle, "Kuretler Caddesi" Roma İmparatorluğu'nun Efes'te temsil edildiği en önemli akslardan birine dönüşür.

Yukarıda söz edilen inşa faaliyetlerinin aksine, 3.yüzyıl boyunca Efes'te doğal afetler, Got akınları gibi nedenlerle yıkımlar¹⁸ gerçekleşir. Ladsättter, özellikle Artemis kült alanlarındaki yıkımlar ile kentte Tanrıça Artemis inancının sarsıldığını¹⁹ belirtir (2011: 1). M.S. 431 Konsülü'nün Efes'in artık pagan kenti olmadığını açıklamıştır (Scherrer 2004: 2). Böylelikle, Yukarı Agora'daki kült merkezi, Prytaneion işlevini kaybetmeye başlar. Devlet Agorası ile bitişiğindeki yapıların bulunduğu Roma Dönemi dini ve politik merkezi önemini yitirir²⁰ (Landsättter 2011: 8-9). Ayrıca, Tanrıça Artemis'in en önemli kutsal alanındaki değişim ile kentte hakim olan Artemis inancının yitirildiği açıklanır²¹ (Pülz 2011: 50-67).

4.yy ortasından itibaren yenilenen kentte, Kuretler Caddesi yenilenme faaliyetlerinin yoğunlukla izlendiği merkezlerden²² biridir. Cadde, Hristiyan sembollerinin ve dini temsilcilerinin resmedilmesi, haçın işlenmesi ve yazıtlar eklenmesiyle yeni-

¹⁸ Kentte, 3. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde bir deprem ve 358, 365, 368 depremleriyle büyük yıkımlar olduğu belirtilir. Bu yıkımlarla ilişkili olarak, kentte yönetim merkezinin liman bölgesine kayması, çok sayıda İmparatorluk Dönemi yapılarının biçimsel ve işlevsel olarak dönüşmesi gibi farklı değişimler gerçekleşmiştir (Landsättter 2011: 1).

¹⁹ Tanrıça Artemis inancındaki sarsılmanın en belirgin örneği, Gotların Artemis Tapınağı'na yağmalamaları, yıkımları sonrasında Tanrıça'nın dokunulmazlığına olan inançta oluşan sarsılmadır. (Ladsättter 2011: 1-7).

²⁰ Roma Dönemi dini ve politik merkezindeki heykel donanımının giderek azaldığı ve bununla birlikte, Efes'teki pagan kutsal alanları içine yapılmış sadece iki yapı tespit edilmiştir. Efes'te Hristiyanlığın kabulünden sonra, tapınakların yıkılmadığı ve kiliseye dönüştürülmediği belirtilmiştir. (Pülz 2011: 50-67).

²¹ Özellikle, Celsus Kitaplığı ile Hadrianus Kapısı arasındaki Artemis sunağının bulunduğu alanın, tamamen tesviye edilerek yerine mozaik döşeli görkemli bir stoa inşa edilmesi (Pülz, 2011, 50-67), kent içinde Tanrıça Artemis'in en önemli kutsal alanının ortadan kaldırıldığı vurgulanmalıdır.

²² Yenilenenin gerçekleştiği diğer merkezin, kentin dini ve yönetim merkezi Yukarı Agora bölgesi olduğu ifade edilir (Ladsättter 2011: 7).

lenir²³ (Pülz 2011: 52-67). Yenilenme Caddesindeki kamu yapılarında da izlenmektedir²⁴. (Ladstätter 2011: 1-7). Bununla birlikte, Kuretler Caddesi, İmparator ile aile bireylerinin, yüksek devlet memurlarının ve kentlin onurlandırdığı vatandaşların heykelleri ile donatılmıştır. Böylelikle, Cadde, çok sayıda onurlandırma heykelleri ve İmparatoru övücü yazıtlar ile temsili bir karakter ve kamu ve politik hayatın geçtiği yer olarak önem kazanır (Pülz 2011: 52-53). ‘Embolos’ olarak bilinen Heraklid Kapısı ile Celsus Kitaplığı’ndaki çeşme arasındaki aksın Bizans Dönemi’nde yeniden inşa edildiği ve bir yazıtta ‘kentlin muhteşem yeri’ (*magnificent ground of the city*) olarak anıldığı belirtilmektedir (Scherrer 2004: 15-20). 6.yüzyıl sonu ile 7.yüzyıl başında ise Cadde’nin aynı döneme tarihlenen Bizans şehir surlarının dışında kaldığı (Pülz, 2011, ss.62-3) ve dış mahalle karakteri sergilediği belirtilir (Ladstätter 2011: 14). Zaman içinde, kentteki yaşamın tamamen sona ermesiyle ise bu aksın kullanım dışı kaldığı ve kaderine terk edildiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda özetlendiği gibi, bugün ‘Kuretler Caddesi’ olarak bilinen aks, çok erken dönemlerden itibaren tanrıçalara adanan kutsal yol olarak kullanılmıştır. Öncele-ri, Anadolu’nun ana tanrıçası Kibel’e’nin kutsal yolu olarak bilinen bu alanın zamanla Tanrıça Artemis’in kutsal yoluna dönüştüğü ve Artemis kutsal alanlarıyla bezendiği görülmektedir. Roma Dönemi’nde Tanrıça Artemis ile İmparator’larının birlikte temsil edildiği kamu yapıları ile donanan bir kentsel mekân niteliği gösteren aks, Bizans Dönemi’nde Hristiyanlık inancının temsil edildiği ve kentsel yaşamın önemli alanlardan biri haline gelmiştir. Belirtilen çerçevede, “Kuretler Caddesi”nin her dönemde dini ve politik gücün temsil edildiği Efes’in en çarpıcı kentsel alanlarından biri olarak kurgulandığını ve kullanıldığını belirtmek mümkündür.

3. İlk Kazılardan Günümüze “Kuretler Caddesi”

Bu bölümde, Kuretler Caddesi ve çevresinde gerçekleştirilen kazı, koruma, yorum ve sunum çalışmaları özetlenmeye çalışılarak, kentlin bu bölgesinin 19.yüzyıldan itibaren nasıl yorumlandığı, biçimlendirildiği ve yeniden tanımlandığı üzerine odaklanılacaktır. Bu çerçevede, öncelikle Kuretler Caddesi ve çevresinde gerçekleştirilen kazılar ve diğer uygulamalar Cadde’nin nasıl değiştiğini anlamak amacıyla kronolojik olarak betimlenecektir. Sonra, açığa çıkan varlıkların korunması, sunulması ve gelecek nesillere aktarılması için nasıl yorumlandığı ve sergilendiği üzerine bir analiz ve değerlendirme gerçekleştirilecektir.

²³ Theodosiuslar Dönemi’nde [I. Theodosius (379-395) ile II. Theodosius (408-450) arası] gerçekleştirilen kapsamlı inşa faaliyetlerinde, Kuretler Caddesi’ndeki Celsus Kitaplığı, Androklos Heroonu ve Memnius Anıtı’nın çeşme yapılarına dönüştürülmesi gibi biçimsel ve işlevsel değişimler görülmektedir (Pülz, 2011, 50). Bununla birlikte, Pülz, Kuretler Caddesi’nde Hristiyan sembollerinin ve dini temsilcilerinin resmedilmesi, haçın işlenmesi ve yazıtlar eklenmesiyle Hristiyan inançlarının belgelendiğini ifade eder. (2011: 52-67).

²⁴ Cadde üzerindeki yenilemenin olduğu yapılardan, Oktagon’un önüne 370/371 tarihli İmparatorlar Valentinus, Valensius, Gratianus’un emirnameleri yerleştirilmesinin (Pülz 2011: 52) vurgulanması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca, M.S. 400 civarında, Pytaneion’dan bulunan sütun tamburlarını (Androklos Heroonu ve Oktagonu’nun karşısında bulunan) kent sarayının önündeki ‘Kuretler Revakı’ olarak anılan yapıya getirildiği (Karwiese 1998: 724) belirtilmelidir.

3.1. Kazılar

19.yüzyılın ikinci yarısında, İngiliz arkeolog Falkener ve İngiliz mühendis Wood tarafından başlayan Efes'teki ilk kazıların asıl amacı, Efes kentiyle özdeşleşen Artemis Tapınağı'nın keşfedilmesidir (Wiplinger, Wlach 1996: 4). Bu ilk dönem kazıları sırasında Falkener'in hazırladığı kent planında, Kuretler Caddesi'nin işa- retlenmediği²⁵, ancak, Kuretler Caddesi'yle kesişen kutsal yol üzerindeki Artemis kültünün en kutsal noktalardan biri, *Ortygia*'ın gösterildiği saptanmıştır.

Belirtilen ilk kazılar sonrasında, 19.yy sonlarından günümüze Avusturya Arkeoloji Enstitüsü başkanlığında²⁶ yürütülen araştırma ve kazılar sırasında "Kuretler Caddesi"nin keşfedildiği bilinmektedir. (Resim 2) 1903-1904 yıllarında, Heberday tarafından gerçekleştirilen kazılar Caddesi'nin kuzeybatı ucundaki Mazaus Mithridates Kapısı çevresinde gerçekleştirilmiştir. Açığa çıkan yapının duvarlarından sadece ilk iki kesme taş sırası özgün yerinde açığa çıkarılırken (Strocka 1979: 812), yapının Hıristiyanlık Dönemi'nde çeşmeye dönüştürüldüğü ve sonrasında depremle yıkılmış olabileceği açıklanır (Wilberg ve diğ. 1953: 42). Böylelikle, bugün Celsus Kitaplığı olarak bilinen, Arkaik dönemde Artemis'in kentteki en kutsal alanlarından birinin, Roma Dönemi'nin anıt-mezarı ve kütüphane yapısının ve Bizans Dönemi'nin çeşme yapısının yer aldığı alan, zaman içinde geçirdiği değişimler, kanıtlar ve izler ile Kuretler Caddesi'nin batı ucunda açığa çıkarılmış olur.

Takip eden yıllarda (1904-1906) kazılar, J.Keil başkanlığında Caddesi'nin kuzeybatı ucunda, özellikle, Kütüphane Meydanı'ndan Magnesia Kapısı'na uzanan ana aks üzerinde gerçekleştirilir. Hadrianus Kapısı, Androklos Heroonu, Arsinoe Oktagon'unu (Wiplinger, Wlach, 1996: 38) ve 'Kuretler Revakı' olarak bilinen yapı (Karwiese 1998: 724) açığa çıkarılır. Kütüphane Meydanı'ndan Magnesia Kapısı'na doğru uzanan aks üzerinde, 'Kuret' ünvanı verilen Artemis rahiplerinin adlarının yazılı olduğu sütun tamburlarının keşfedilmesi ile bu aksa 'Kuretler Caddesi' adı verilir (Thür 2004: 157).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında²⁷ kazılar, Franz Miltner başkanlığında yeniden başlar. 1959 yılına kadar özellikle Kuretler Caddesi'nde yoğunlaşan Miltner'in çalışmalarının temel vurgusu, Bizans kentinin araştırılması yönündedir. Cadde üzerindeki Scholastikiatherme, Bizans Hamamı, 'Hadrianus Tapınağı' denilen yapı,

²⁵ Planda (Wiplinger ve Wlach 1996: 4), Caddesi'nin kuzeybatısındaki Tetragonas Agora'nın, güneydoğusunda Odeon'un ve Cadde üzerindeki birkaç yapı görülmektedir.

²⁶ Efes'in topografyasını çıkarmak ve yüzyıllar boyunca gelişimini aydınlatmak amacıyla Viyana Üniversitesi'nden Prof.Dr. Otto Benndorf Kuretler Caddesi'nin batı ucundaki Tetragonos Agorası'nın çevresinde çalışmalara başlar. Bu arada, Humann, Tiyatro ile Liman arasındaki alanı kapsayan kent planını hazırlar (Wiplinger ve Wlach 1996: 12). Planda, Kuretler Caddesi'nin kuzeybatı ucunda bazı yapıların tespit edildiği, ancak planda oluşan lekelenme sebebiyle Kuretler Caddesi'nin başlangıcı okunamamaktadır. Buna göre, Humann'ın Caddesi'yi tespit ettiğine ilişkin net bir açıklama yapmak mümkün değildir.

²⁷ Kazılar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kesintiye uğrar ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar düzenli bir şekilde devam edemez ve 1954 sonrasında, her yıl devam eden düzenli kazılara başlanmıştır. (Wiplinger ve Wlach, 1996: 42).

Trajan Çeşmesi, Alytarkhos Stoa'sı, Yamaç Ev I ve Herakles Kapısı gün ışığına çıkar. Miltner, kazıların yanında anıtların korumasına odaklanmış ve Kuretler Caddesi üzerindeki 'Hadrianus Tapınağı' denilen yapıyı ayağa kaldırmıştır. Bu arada, Efes artık sadece kazı ve bilimsel araştırmalar yapılan bir alan değildir, ziyaretçilerin kullanımına açılmıştır. (Wiplinger, Wlach, 1996: 58)

Kuretler Caddesi'nde kazılar, batıdan doğuya doğru devam eder. Caddenin kuzeybatısında, Skholastikia Hamamı ve ortalarında, Trajan Çeşmesi ortaya çıkarılır. (Wiplinger, Wlach, 1996: 66). Caddenin güneydoğu ucunda ise, 'Heraklid Kapısı' olarak adlandırılan ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kapı yapısı bulunur. Bu keşifler sonrasında ise Kuretler Caddesi'nin kuzeybatısındaki Bülbül Dağı'nın kuzey yamacına oturan 'Yamaç Ev I' olarak adlandırılan çok katlı konutlara, mozaikle bezenmiş Alytarkhos Stoa'ya ve arkasındaki, iki katlı dükkânlara ulaşılır (Wiplinger ve Wlach, 1996: 66). 1957'de Kuretler Caddesi'nde Trajan Çeşmesi olarak keşfedilen yapıya ait çeşitli mimari parçalar, kaideler, heykeller ve İmparator Trajan'ın dev boyutlardaki heykelinin parçaları açığa çıkarılmıştır. Çeşme, üzerindeki bir yazıtta yapının, İmparator Trajan ile tanrıça Artemis'e adandığı açıklanır. (Miltner 1959: 328). Kazıda keşfedilen çeşitli dönemlere ait heykeller, yapının olasılıkla M.S.362 depreminde yıkıldığı ve yeniden yapıldığı şeklinde yorumlanmıştır (Miltner 1959: 340). Böylelikle, Kuretler Caddesi ve üzerindeki ana yapıların bir kısmı, ilk inşalarından günümüze geçirdikleri değişimleri, üst üste birikimleri ve yan yana gelen izleri ile 1960'ların başlarına kadar açığa çıkarılmış olur.

1960-68 arasındaki kazı ve araştırmalar, Eichler başkanlığında yürütülür. Bu dönemde, kısıtlı ölçüde kazı yapıldığı ve ağırlıkla, Miltner döneminde açığa çıkarılan arkeolojik varlıkların incelendiği vurgulanır. Caddedeki kazılarda, Skholastikia Hamamı ve Yamaç Ev I'e odaklanılırken, Trajan Çeşmesi ile Caddenin güneydoğu girişindeki Memnius Anıtı ayağa kaldırılmıştır. (Wiplinger ve Wlach 1996: 76). 'Yamaç Ev I' olarak da adlandırılan alanda gerçekleştirilen kazılarda, duvar resimleri, fresko gibi zengin iç dekorasyon öğeleri ile bezenmiş Roma Dönemi'ne tarihlenen konut birimleri açığa çıkarılır. Helenistik Dönem'den itibaren çeşitli dönemlerin kalıntılarının bulunduğu bu konutlardaki yapı öğelerinde bozulmaların başladığı tespit edilir ve bu bozulmaları engellemek amacıyla geçici önlemler²⁸ alınır. Bu geçici önlemlerin yanında, öğelerin korunarak gelecek nesillere aktarılması için bir koruma yaklaşımı geliştirilir. Bu yaklaşım, mekânların iç dekorasyonunu (fresko, mozaik, duvar resimleri vb.) yapının ayrılmaz parçası olarak görmekte ve bu öğelerin yapıyla birlikte bütün olarak korunması gerekliliği üzerine temellenmektedir. (Krinzinger 2006: 36). Belirtilen yaklaşım çerçevesinde, iklim koşulları sebebiyle iç mekân bezemelerinde oluşacak herhangi bir zararı engellemek amacıyla, Yamaç Ev I'in koruyucu bir örtü altına alınması önerilmiştir (Dawid ve Dawid 1972-1975: 549). Ancak, bu dönemde henüz bu koruyucu örtünün niteliği ve nasıl olacağına ilişkin çözüm üretilmez.

²⁸ Nemle bozulmaya başlayan bazı duvarlardan nemi uzaklaştırmak için gerekli tedbirler alınması (Dawid & Dawid 1972-1975: 551) önlemlerden sadece biridir.

Kuretler Caddesi güneydoğu ucunda, M.Ö.1. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen C. Memnius adına inşa ettirilen bir *heroon*²⁹ a ait çeşitli mimari parçalar ve kabartmalı mimari öğeler (Bammer 1971: 9), keşfedilir. Bammer, yapıdaki kabartmaların Memnius'un aile üyelerini temsil ettiğini belirtir (Bammer 1973: 222) ve 1963'te yapının özgün durumuna ilişkin geliştirdiği öneriye göre³⁰, az sayıdaki özgün mimari elemanın ayağa kaldırılmasını sağlar.

Yamaç Ev II'de yoğunlaşan çalışmalar ile yaşam ünitesi 2'den yaşam ünitesi 7'ye kadar çeşitli konutlar ortaya çıkarılır. Bu konutlarda, fresko, duvar resimleri, mozaik gibi zengin iç dekorasyon öğeleri ile mimari elemanlar bulunmaktadır.³¹ (Wiplinger ve Wlach 1996: 104). Aynı zamanda, daha önce yaşanan koruma sorunları tekrar gündeme gelmektedir³² (Krinzinger 2006: 36). Bu sorunlar, yapı ve öğelerinin korunmasını yeniden tartışmaya açar. İç dekorasyon öğelerini yaşam birimlerinin ayrılmaz parçası kabul eden ve yaşam birimlerini koruyucu çatı altında bütün olarak korunması gerektiğini vurgulayan yaklaşım çerçevesinde, Yamaç Ev II'deki Konut Ünitesi 1 ve 2 için koruyucu çatı önerisi geliştirilir. Geliştirilen öneri, konut ünitelerinin özgün zemin kat planları üzerinde yükselmesini ve ahşap kırma çatıyla örtülmesini içerir (Wiplinger ve Wlach 1996: 130).³³

Bu çalışmaların yanında, Kütüphane Meydanı'nın güneyinde, Tanrıça Artemis'in kutsal yolu üzerindeki en stratejik noktalardan birini işaret eden bir sunak, kuzevinde, anıt-mezar ya da su saati olduğu düşünülen Geç Helenistik Dönem'e tarihlenen bir yapıya ait bir kaide bulunur. (Wiplinger ve Wlach 1996: 120). Nihayet, on bir yapım evresinin izlenebildiği Kütüphane Meydanı neredeyse tamamen keşfedilmiştir. 1970 ve 1978 yılları arasında ise, Meydan'ın batısını tanımlayan yapı Roma Dönemi'nde olduğu gibi Kitaplık olarak ve özellikle meydana bakan doğu cephesi ile ayağa kaldırılır. Takip eden yıllarda ise Celsus Kitaplık'ının yanında-

²⁹ Yapının, dört basamak üzerinde yükselen yaklaşık kare planlı olduğu ve sonraki dönemlerde çesmeye dönüştürüldüğü saptanır (1973, 222).

³⁰ Bammer'in özgün mimari tasarımına ilişkin geliştirilen öneriye göre, yapının iki katlı olduğu, ilk katında, her bir cephenin ortasında kemerle sonlanan küresel nişlerin bulunduğu ve nişlerin her iki yanında Memnius'un aile üyelerinin resmedildiği figürlü kabartmaların yerleştirildiği ve üst örtüsünün olmadığı düşünülmüştür. (Bammer 1973: 222). Ayrıca, yapıda sonraki yıllarda Outschar, çalışmalar yapmış ve yapının özgün mimari tasarımıyla ilgili yeni bir öneri geliştirmiştir. Bu öneriye göre Memnius Anıtı, Bammer'in düşündüğünden farklı olarak, üç katlıdır ve piramidal bir çatıyla sonlanmaktadır. Outschar'a göre figürlü kabartmalara sahip mimari elemanlar, Memnius'un aile üyelerini ve erdemlerini temsil etmektedir (2000: 96).

³¹ Örneğin, konutlarda, Yaşam Ünitesi 6'daki gibi mermer ve mozaikle bezeli yer döşemeleri, Yaşam Ünitesi 4'deki Sokrates freskosu gibi iç dekorasyon öğeleri ile mimari elemanlar açığa çıkarılmıştır (Wiplinger ve Wlach: 1996, 104).

³² Bu sırada, Sokrat freskosunun bozulmasını önlemek ve korumak amacıyla özgün yerinden kaldırılması gibi önlemler alınır (Krinzinger, F. 2006, 36).

³³ 1978-1985 arasında bu büyük ölçüde yeniden kazandırdığı vurgulanır ve konutlardaki duvar resimleri ve mozaiklerin korunması için gerekli çalışmalar yapılır. (Wiplinger ve Wlach 1996: 130). 'Androkloneion' olarak adlandırılan koruyucu örtünün inşası ve peristilli avluların ayağa kaldırılması gerçekleşir. Projenin, konut ünitelerinin özgün etkilerini büyük ölçüde yeniden kazandırdığı vurgulanır ve konutlardaki duvar resimleri ve mozaiklerin korunması için gerekli çalışmalar yapılır. (Wiplinger ve Wlach 1996: 130).

ki, Meydan'ın kuzeyini sınırlayan Mazaus-Mithidates Kapısı Hueber yönetiminde 1979 ile 1988 arasında ayağa kaldırılır. (Wiplinger ve Wlach 1996: 127). İmparator (ya da eyalet görevlileri) tarafından M.Ö. 4-2'de zafer takı olarak yaptırılan (White 2004: 52) anıtsal kapının ayağa kaldırılmasıyla, meydan Roma Dönemi özellikler ile yeniden oluşturulmaya çalışılır. Bu çalışmaların yanında, 1978'de Hadrianus Kapısı'nın kazısı ve Alytarkhos Stoa'sının onarımları gerçekleştirilir. (Wiplinger ve Wlach, 1996: 100).

1987 ile 1992 yılları arasında, kazı ve araştırmaları G.Langman ve sonrasında Karwiese yönetmiştir. Yapılan çalışmalara rağmen, Efes'in tarihsel topografyasının henüz tam olarak bilinmemekte ve önemli boşluklar içermektedir. Geç Antik Dönem ve Bizans Kilise yapılarının kesin ve net tanımını yapmak için araştırmalar gerçekleştirilirken, Kuretler Caddesi'ndeki çalışmalar yavaşlamıştır (Wiplinger ve Wlach 1996: 136). 1993'de, Karwiese yönetiminde başlayan çalışmalarda, Kuretler Caddesi, modern yöntemler ile yeniden ölçülür. Çalışmalar, Androklos Heroonu, Hadrianus Kapısı, Yamaç Ev II'nin eteğindeki erken bir yapı ile 1904'te açığa çıkarılan 'Kuretler Revak'ında yoğunlaşır. Bu dönemde, Yamaç Evler'de sıva, fresk, mozaik ve mermer döşemelerin korunması için çalışmalar gerçekleştirilir ve Hadrianus Kapısı ayağa kaldırılır. (Karwiese 1994: 420-422; Karwiese 1995: 476-478; Karwiese 1998: 721-732). Caddé'nin kuzeybatı ucundaki *heroonların*³⁴ araştırılması, Avusturya Araştırma Fonu'nun finanse ettiği proje çerçevesinde gerçekleştirilirken (Karwiese 1994: 421), 1995'de yapılan yeni keşifler ile Kuretler Caddesi araştırmaların odağında yerini alır (Karwiese 1998: 724). Caddé'nin kuzeybatısındaki Hadrianus Kapısı'nın ayağa kaldırılarak sergilenmesi için gerçekleştirilen onarım 1996'da tamamlanır (Karwiese 1995: 476). Aynı dönemde, Yamaç Ev'deki Konut ünitesi I ve II'de inşa edilen geçici koruyucu çatı, betonarme olması, olumsuz estetik etkileri gibi faktörler dolayısıyla yeterli bulunmamaktadır (Krinzinger 2006: 36-37). Mevcut çatının yerine, kesin çözüm geliştirilmesi için çalışmalara başlanır ve 1996'da, mimari proje yarışması açılır (Karwiese 1998: 732).

1997 sonrasında, kazı başkanlığını yürüten Krinzinger, çalışmaları Yamaç Ev II'ye yoğunlaştırır. Krinzinger'e göre açığa çıkan konut birimleri iç mekân özellikleri ve bezemeleriyle bugün Akdeniz Bölgesi'nde izlenebilen konut kültürünün en etkileyici örnekleridir. Konutlar, iç mekân kalitesi, çeşitliliği ve bütünlüğü ile olağanüstü kültürel ve sanat tarihi değeri taşımaktadır ve Anadolu'da günümüze ulaşan en iyi durumdaki bezeme grubudur. (Krinzinger 2006: 36-37). Projenin uygulanması sonucunda, 4000 m²'lik alan, topografyadaki eğime paralel olarak Kuretler Caddesi'ne doğru gittikçe alçalarak örtülür. (Krinzinger 2006: 37-8). Ayrıca, Kuretler Caddesi'nin kuzeybatı ucunda konumlanan Oktagon'un, özgün mimari tasarımı, kısmi olarak ayağa kaldırılması için incelenmeler yapılır (Krinzinger 2008: 65).

³⁴ 'Androkloneion' olarak adlandırılan yapıdan (Karwiese 1994: 422), Oktagon ve çevresindeki anıt mezarların önünde Roma İmparatorluk Çağı'nda bir meydanın olduğundan (Karwiese 1998: 732) ve Oktagon'un yanında heksagonal biçimde başka bir mezar anıtının kalıntılarından bahsedilir (Karwiese 1995: 477).

2008-2009 yıllarındaki çalışmalar, kazı başkanı Koder ve yardımcısı Ladstätter tarafından yürütülür. Kuretler Caddesi'nde özellikle Oktagon'da belgeleme çalışmalarına devam edilir, yapının onarımını aydınlatmak amacıyla denemeler gerçekleştirilir. (Koder ve Ladstätter 2010: 328). Oktagon'un onarımı gerçekleştiği takdirde, Kuretler Caddesi'nin yeniden kurgulanma sürecine bir başka Roma Dönemi yapısı daha ekleneceği açıktır.

2009 yılında göreve başlayan Ladstätter dönemine kadar Kuretler Caddesi'nin yeni fiziksel özellikleriyle yeniden tamamlandığını söylemek mümkündür. Bu aks üzerindeki yapılarda ve yapı elemanlarında özellikle sağlamlaştırma ve çevre düzenlemesi çalışmalarına yoğunlaşılır. Caddeye paralel duvarların sağlamlaştırılması gerçekleştirilirken (Şimşek 2014), Yamaç Ev II'deki duvar resimlerinin ve mermer kaplamaların konservasyonu, sağlamlaştırılması ve onarımı gibi çalışmalara (Ladstätter 2012: 54-60) devam edilir.

3.2. Koruma, Yorumlama ve Sunum

Yukarıda bahsedildiği gibi kazı ile başlayan yeni süreç içinde bugün "Kuretler Caddesi" olarak anılan aks üzerindeki çeşitli dönemlerin yapıları ve kalıntıları açığa çıkmıştır. Bunun yanında, uzmanların yaptığı yorumlar, yüklediği anlamlar ve değerler çerçevesinde alan yeniden biçimlendirilmeye ve sergilenmeye başlamıştır. Bu bölümde özellikle bu süreç içinde sergilenen beş yapı üzerine yoğunlaşılacak ve bu yapılarla aksın nasıl tanımlandığı, nasıl değerlendirildiği ve biçimlendirildiği değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. 'Hadrianus Tapınak'ı denilen Yapı

'Hadrianus Tapınak'ı denilen yapı, Kuretler Caddesi'nin batı kısmında yer almaktadır. Caddeye bakan bir portik ve arkasındaki naosdan oluşmaktadır. (Miltner 1959: 264). Kazılarda, kentnin kuruluş hikâyesinden sahneleri içeren kabartmalı friz blokları (kentnin kurucusu Androklos'un da resmedildiği friz blokları) keşfedilir. Yapının ön cephesinde yer alan 'Suriye stili' alınlık ve kapının üstündeki asma filizleriyle çevrilmiş kadın kabartmasına dikkat çeken öğelerdir. Miltner, yapının 'neokoros' olduğunu ifade eder. 1950'lerin sonlarında gerçekleşen onarımın, Miltner döneminde gerçekleştirilen en önemli müdahalelerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Miltner, yapının özellikle naos ve portik arasındaki duvarında yer alan friz blokları³⁵ ile önemli olduğunu açıklar (1959: 373).

Yapılan değerlendirmeler sonucunda³⁶, yapı '...4.yüzyıl sonunda aldığı son haliyle

³⁵ Aurenhammer, friz bloklarındaki farklılıklar dolayısıyla yapının bir deprem sonrasında yeniden inşa edildiği şeklinde yorumlar (2005: 269).

³⁶ Burada, yapının, Miltner döneminde yapılan değerlendirmesinden bahsedilmektedir. Ancak, ayağa kaldırılması sonrasında yapının, Outschar tarafından çalışıldığı bilinmektedir. Outschar, yapıyı, Efes'in kuruluş hikâyesinin resmedildiği frizleri, Geç Roma Dönemi özellikleri ve önündeki M.Ö. 300'e tarihlenen onursal kaideleri ve heykelleri ile İmparatorluk Dönemi'nde ve Geç Antik Dönem'de hem kamu hem de özel girişimlerin bütünleştirilmesinin kanıtı olarak görmüştür (Outschar 2000: 118).

ayağa kaldırılması' üzerine temellenen bir yaklaşımla (Miltner 1959: 373) mimar Gösch tarafından 1957-58 yıllarında ayağa kaldırılır (Hueber, Erdemgil, Büyük-kolancı 1997: 86).

1958'de 'Hadrianus Tapınakı' denilen yapı, Kuretler Caddesi üzerinde Suriye stili alınıklı portığı, naosu ve onursal kaideleri gibi çeşitli dönem ekleri ile yeniden inşa edilmiştir. (Resim 3). Yapı ayağa kaldırılmasına rağmen, yapı üzerine araştırmalar ve yorumlamalar devam eder. Outschar'a göre yapı, Hadrian'ın arkadaşı Antinoos anısına inşa edilen bir yapıdır (1999: 443-48). Hem kentin kuruluş hikayesini gösteren, hem de Geç Roma Dönemi sahneleri içeren kabartmaları ile Efes'te özel ve kamu ortak girişiminin ürünü olarak yorumlanmıştır (Outschar 2000: 118). Aurenhammer ise, kentin kuruluş hikayesini gösteren kabartmalar ve *Tetrarchs*'ların heykellerinin yerleştiği kaidelerin sonradan eklenmiş olabileceğini (2005: 264) açıklar. Son yıllarda, Miltner'in yorumu ile yapının kitabesi arasındaki uyumsuzlukla ilişkili olarak yeni bir belgeleme çalışmasını başlatılır. Quatember, yapının Miltner'in belirttiği gibi "neokoros" olmasının oldukça şüpheli olduğunu ve Various Hamamı ile ilişkili bir yapı olacağını açıklar. (Quatember 2010: 379-394) Burada belirtildiği gibi yapının ayağa kaldırılması sonrasında yapının tarihine ve hikayesine ilişkin değerlendirme ve yorumlamaların devam etmesi, yapının ayağa kaldırılmasına rağmen bazı soruların tam olarak cevaplandırılmayabileceğini ve kesin sonuçlara ulaşılamayabileceğini göstermektedir. Böylelikle, yapının son haliyle ayağa kaldırılması varsayma girmeden yapıya müdahale edilebileceğini gösterirken, yapının tarihine ve hikayesine yönelik sorgulamanın ve yorumlamanın devam edebileceğini kanıtlamaktadır. Bahar 2014'te yapıda gerçekleştirilen bakım ve tamirat ise kazı ile açığa çıkan ve ayağa kaldırılan yapıların fiziksel olarak yeni biçimleri ile var olmaları için sürekli bakımlarının sağlanması gerektiğini göstermektedir.

3.2.2. Trajan Çeşmesi

Kuretler Caddesi'nin doğu kısmında yer alan Trajan Çeşmesi dikdörtgen planlı bir yapıdır. 2.yy başlarında (M.S.102-104) Ti. Cladius Aristion ve eşi, Iulia Lydia Laterane tarafından yaptırılır. (Quatember 2011: 100). Yapının arşitravında yer alan yazıta göre çeşme İmparator Trajan'a adanır. (Thür 2000: 116). 1950'lerdeki kazılarda Trajan Çeşmesi'ne ait üç kanat ve bazı sütun kaideleri tespit edilir. (Figure 5a). Thür, yapının *theatrical scaenae frons* tarzında iki katlı yan kanatları dışa taşan biçimde tasarlandığını ve yapının çıplak erkek figürleri, çıplak Dionysos figürleri gibi heykeller ve İmparator Trajan'ın dev boyutlarda bir heykeli ile bezendiğini belirtir (2000: 116). Thür'e göre Efes'teki çeşme yapılarının içinde *theatrical scaenae frons* tarzda inşa edilen tek yapıdır. Aurenhammer'e göre, yapıda farklı dönemlere ait birçok heykelin birlikte yer alması yapının geç Roma Dönemi'nde değişim geçirdiğini (2004: 273) göstermektedir. (Resim 4).

Çeşmenin ayağa kaldırılması, Miltner yönetiminde Pellionis ve Mach tarafından yapının özgün mimari tasarımına ilişkin geliştirilen öneriye³⁷ göre gerçekleştirilir. (Keil 1964:122; Wiplinger ve Wlach 1996: 98). Yapıya ait kaide, sütun, sütun başlığı, arşitrav gibi mimari elemanların nasıl birleştiğini gösteren ve Antik Dönem yapı bileşenleri ve bu bileşenlerin nasıl birleştiği hakkında bilgi veren nitelikte bir yaklaşımla ayağa kaldırılır. Birçok mimari elemanın eksik olması sebebiyle, özgün mimari elemanlar siyah çimentodan üretilmiş yeni elemanlarla birleştirilmiştir. Böylelikle, özgün ile yeni belirgin olarak ayrıştırılarak, yapının çağdaş bir müdahale sonucunda inşa edildiği gösterilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Tanrıça Artemis ve İmparator Trajan'ın temsil edildiği yapının mevcut durumunun ne Tanrıça Artemis'i, ne de İmparator Trajan'ı temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Onarım sonrasında oluşan özellikleri ile Trajan Çeşmesi'nde Venedik Tüzüğü'nde vurgulanan iki temel ilkeyi okumak mümkündür; (1) varsayımın başladığı yerde müdahalenin durması ve (2) yeni kısımların günün damgasını taşıması (1964: madde 9). Böylelikle, Trajan Çeşmesi'nin özgün elemanlarının herhangi bir varsayım girmeden sergilenmeye çabaladığını ve 1960'ların sunduğu malzeme ve yapı teknolojisi çerçevesinde yeni bir mimari ürün olarak yeniden biçimlendirildiğini söylemek mümkündür. Bu yeni biçimlenmenin, dönemin hakim koruma anlayışını ve müdahaleyi gerçekleştiren uzmanların ve kazı ekibinin tercihlerini yansıttığı söylenebilir.

3.2.3. Memmius Anıtı

Memmius Anıtı, Kureter Caddesi'nin Domitian Meydanı ile birleştiği köşenin kuzeydoğusunda yer alır. C. Memmius anısına inşa edilen ve yaklaşık kare planlı dört mermer basamak üzerine yükselen bir yapıdır. (Scherrer 2004: 6). Kazı sırasında, yapının çevresinde Latince yazıları içeren arşitrav parçaları (Bammer 1971: 11), Memmius ailesine ait resimler ile Memmius'un özelliklerinin kişiselleştirilmiş resimlerini içeren mimari elemanlar açığa çıkarılır. (Otschar 2000: 96). 1960'lar da yapının çevresinde bulunan mimari elemanlar Bammer'ın geliştirdiği öneri çerçevesinde beton elemanlarla birleştirilerek sergilenir. (Resim 5)

Bugüne kadar yapı üzerine iki³⁸ farklı değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirmelerin ilkinde, Bammer yapıyı Roma Dönemi'nin politik bir simgesi olarak yorumlamaktadır. Basamaklar üstünde yükselen tek katlı bir yapı olduğunu ve yapının orjinal yüksekliğinde sergilenmesinin mümkün olmadığını belirtir. (Bammer 1972-1975: 393). Birbirinden bağımsız mimari elemanları beton elemanlar üzerine yapıştırmaya çalışır. İkinci değerlendirmede, Otschar primadil bir üst örtü ile sonlanan iki katlı yapı önerisini geliştirir (1990: 57-85). Yapıyı geleneksel Helenistik biçimler ile Batılı biçimsel özelliklerin birleştiği, bir diğer deyişle

³⁷ İki kat yüksekliğinde ve üç kanatlı plana sahip yapıda, batı yan kanadı dışındaki orta ve doğu kanatlarının mimari elemanlarının birleştirilerek, özgün mimari tasarımına ilişkin öneriye göre ayağa kaldırılır (Keil 1964:122).

³⁸ Bu önerilerden ilki A. Bammer tarafından (FiE VII) ve sonuncusu U. Otschar (Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes 1990: 57-85) tarafından gerçekleştirilir.

hem geleneğin sürdürüldüğü, hem de yeniliklerin eklendiği (Otschar 1990: 83), bir mimari ürün olarak yorumlar. Bu iki farklı değerlendirme yanında, yapının 1960'ların çağdaş malzeme ve tekniği ile antik dönem mimari elemanlarının bileşimi olarak olasılıkla daha önce varolmadığı biçimde Kuretler Caddesi üzerinde var olduğu söylenebilir.

Belirtildiği gibi, bugün Memmius Anıtı yeni biçimiyle Kuretler Caddesi'nin güney ucunu tanımlamakta ve yapıya ilişkin arkeolojik bilgi üretimi devam etmektedir. Anıt'ın, olasılıkla geçmişte belirli bir zaman diliminde var olduğu mimari biçimlenmelerden herhangi birine referans vermeden yeniden üretildiği ve bu üretimde, koruma alanının ana referanslarından Venedik Tüzüğü'nün temel ilkelerinin dikkate alındığı söylenebilir. O dönemde varsayıma dayanmadığı düşünülerek gerçekleştirilen bu yeni biçimlenme, sonraki yıllarda gerçekleştirilen araştırma ve üretilen yeni bilgiler ışığında sorgulanır hale gelmiştir. Bu örnek, yapıların yeni biçimlenmelerinin zaman için arkeolojik bilgi üretiminin devam etmesi ile ilişkili olarak sorgulanabileceğini göstermektedir.

3.2.4. Celsus Kitaplığı

Celsus Kitaplığı, Kuretler Caddesi'nin kuzeybatı ucunda ve yukarıda ifade edildiği gibi on bir farklı yerleşim tabakasının örtüştüğü bir alanda yer almaktadır. Kazı sırasında, yapıya ait ilk kesme taş sırası (Strocka 1979: 812) ve Hıristiyanlık Dönemi'nde yapının çeşmeye dönüştürülmesinde kullanılan yapı öğeleri (Wilberg ve diğ. 1953: 42) özgün yerinde keşfedilir. Roma Dönemi'nde Kitaplık olarak inşa edildiği dönemdeki doğu cephesindeki taş işçiliği Roma'daki İmparatorluk yapılarında görülen işçiliğe benzetilir (Strocka 1979: 815) ve uzmanlar tarafından bu özelliği vurgulanır. Aynı zamanda Kitaplık cephesine ait özgün mimari elemanların %80'ini günümüze ulaşmış olmasından (Hueber 1978: 980) ayağa kaldırılmasına karar verilir (Wiplinger ve Wlach 1996: 124). Bu karar, Arkaik dönemde Artemis'in kentteki en kutsal alanlarından biri, Roma Dönemi'nin anıt-mezar ve kütüphane yapısının ve Bizans Dönemi'nin çeşme yapısının yer aldığı alanın bugün Roma Dönemi yapısının cephe özellikleri ile var olmasına ilişkin yapılan bir tercihtir. Hueber tarafından Celsus Kitaplığı'nın özgün mimari tasarımına ilişkin geliştirilen öneride, yapının cephesinin iki katlı ve kurvatürlü olduğu belirtilir. Strocka, yapılan müdahaleyle, özgün mimari elemanlarının eksik ve yıpranmış kısımlarının beton, çelik ve mermerle tamamlandığını ve bezeme eksikliklerinin özgün form basitleştirilerek tamamlandığını açıklamaktadır (1979: 816). Bugün, Celsus Kitaplığı, özellikle görkemli iki katlı cephesiyle Kuretler Caddesi'nin kuzeybatı sonunda çekim noktası oluşturmakta ve kazandığı yeni cephe özellikleri ve bütünlüğüyle, hem bugünün, hem de geçmişin ortak ürünü olarak Kütüphane Meydanı'nı tanımlamaktadır. Uzmanların vurguladığı estetik ve tarihi önemi ile Roma Dönemi'ndeki üstün işçiliğe ve estetik özelliklere sahip cephe özellikleri ile

sergilenmektedir. Diğer dönemlerin özellikleri³⁹ ihmal edilmektedir. Bu tercih, bir açıdan Celsus Kitaplığı'nın doğu cephesinin Kuretler Caddesi'nin ve alanın en çekici yapılardan birine dönüşmesini sağlamış, bir diğer açıdan ise diğer dönemlere ait elemanların, izlerin ve kanıtların çoğunlukla gözardı edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bunun yanında, Kitaplık salonundaki nişlere yerleştirilen bilgilendirici levhalarla, Kitaplık'ın iç mekânının bir tür ziyaretçi merkezi olarak kullanıma açılmış ve grupların/bireylerin etkileşime girdiği bir mekâna dönüştürülmüştür. Ayrıca, Kitaplık Meydanı'nın zaman zaman konserler, festivaller gibi sosyo-kültürel amaçlı gösteriler için kullanıldığı düşünülürse, Kuretler Caddesi üzerinde bugünün kullanıcılarına benzersiz deneyim yaşatan bir mekân oluşturulduğu ifade edilebilir. Böylece, mevcut durumuyla Celsus Kitaplık'ının, hem biçimsel özellikleri, hem yeni kullanımıyla, geçmişte olduğu gibi günümüzde de kent içindeki en prestijli ve çekici alandan biri olduğunu söylemek mümkündür. (Resim 6) Kitaplık Meydanı'nın kuzeydeki Mazaus-Mithidates Kapısı'nın da 1979 ile 1988 arasında ayağa kaldırılmasıyla (Wiplinger ve Wlach 1996: 127), meydanın Roma Dönemi kentsel mekân özellikleri yeniden oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bir dönemde Efes kentiyle özdeşleşen Tanrıça Artemis'in kentteki en kutsal alanı, bir başka dönemde ise Bizans dönemi çeşme yapısını içeren bu alanın, ağırlıklı olarak Roma Dönemi özelliklerini yansıtacak nitelikte ve biçimsel özellikleri ile alanda çekim gücü yüksek bir yapının üretildiğini ifade edebiliriz.

3.2.5. Yamaç Ev II

Yamaç Ev II, Kuretler Caddesi'nin batı kısmında konumlanmakta ve teraslar üzerine oturan yedi konut birimini içermektedir. (Krinzinger 2000: 22). Kazıyla birlikte açığa çıkan konut birimleri, iç avlu çevresine yerleşmiş odalardan ve ısıtma sistemi, tuvalet ve akarsuyun bulunduğu mekanlardan oluşmaktadır. Odalarda alt kısmı renkli mermer kaplı, üst kısmı duvar resimleriyle bezenmiş duvarlara ve cam mozaiklerle kaplı nişlere rastlanmaktadır. (Krinzinger, Outschar ve Wiplinger 2000: 110).

Yaşam birimlerinin zemin katlarının dekorasyonu kalite, çeşitlilik ve bütünlük açısından sakinlerinin yüksek beğeni ve sanat anlayışını göstermekte (Krinzinger Outschar ve Wiplinger 2000: 110) ve bazıları ünik özellikler sergilemektedir (Thür 2005). Yapıya ait dekoratif öğeleri yapının ayrılmaz bir parçası olarak gören bu anlayış ile yaklaşık 4,000 m² alanı kaplayan koruyucu çatı inşa edilir (Krinzinger 2000: 22 ve Krinzinger 2002: 36-39). Schirmer'e göre özgün malzemeye en az mü-

³⁹ Celsus Kitaplığı'nın bulunduğu alanın, yukarıda bahsedildiği gibi Arkaik Dönem'den itibaren kent içinde Artemis'e adanan en kutsal alan olarak temsil edilmediğini söylemek mümkündür. Diğer açıdan, yapının, Roma Dönemi cephe özellikleri vurgulanırken, aynı zamanda, Ti. Julius Celsus Polemaeanus'a ait anıt mezar olmasının ihmal edildiği belirtilebilir. Ayrıca, Bizans Dönemi'nde çeşmeye dönüştürülmesinin kanıtı olan Part Anıtı'na ait mimari elemanların ve iç mekândaki geç dönem eklerinin tamamen kaldırıldığı ve ihmal edildiği görülmektedir.

dahale ederek hem korumanın, hem de ziyaretçi dolaşımının gerçekleştirilmesi koruyucu örtünün tasarımında dikkate alınan en önemli kriterlerindedir. (2000: 37)

Mimari proje yarışması sonucunda, ekstra maliyetlerine rağmen, havalandırma özelliği ve estetik etkileri dolayısıyla paslanmaz çelik ve polikarbon malzemenin birlikte kullanıldığı örtü tasarımı uygulanmaya değer görülür. 2000 yılında özellikle koruyucu çatının inşasına odaklanıldığı ve konut birimlerinin izlenebilmesi için geçici ahşap dolaşım yolunun inşa edildiği belirtilir. (Krinzinger 2002: 127). Ladstätter, koruyucu çatının sadece bir örtü olmadığını, aynı zamanda alan içinde bir müze oluşturduğunu ve konservatörlere hava koşullarından bağımsız çalışma olanağı sunarken, ziyaretçiler için de hem yapı, hem de yürütülen koruma çalışmaları ile bilgi sağlayan bir atölye niteliği sunduğunu belirtmektedir. (2012: 53) Son yıllarda, cam ve çelik malzemenin dolaşım yolunun inşası gerçekleştirilir ve böylelikle, yaşam birimlerinin özgün mekansal ilişkilerden bağımsız izlenebilmesi sağlanır. (Resim 7)

Sonuç olarak, Yamaç Ev II için gerçekleştirilen koruyucu örtü, bugünün koruma anlayışı, estetik beğenileri ve teknik olanakları ve çözümleri ile Roma Dönemi konutlarının bugün nasıl varolması gerektiğine ilişkin üretilen 2000'lerin yaklaşımını göstermektedir. Bugün varolduğu biçimi ile Yamaç Ev II'nin sadece geçmiş toplumların bir ürünü olmadığını, bu yapıyla ilgilenen uzmanların ve aktörlerin düşünce ve değerlerini yansıtan bugünün ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda, Kütüphane Meydanı'ndan Magnesia Kapısı'na uzanan ana aksın iki farklı zaman dilimindeki (1) kazı öncesinde geçmiş toplumlar tarafından kullanıldığı dönemdeki, (2) kazı ile başlayan ve araştırma, koruma, sunum odaklı yeni biçimlenme süreci içindeki değişimleri temel özellikleri ile özetlenmiştir. Takip eden bölümde bu yeni biçimlenme sürecinin temel özellikleri vurgulanacak ve bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

4. Değerlendirme

“Kuretler Caddesi” olarak anılan aks, çeşitli dönemlerin birikimlerinin izlendiği yapıları, neredeyse bitmiş görünümdeki antik dönem cepheleri, ve zaman zaman gösteri amaçlı kullanılan yapıları ile günümüz toplumu için biçimsel, mekânsal ve kullanım çeşitliliği sunmakta ve hem geçmişe, hem de günümüzün kültürel miras yapım sürecine tanıklık etmektedir. Bu aksta gerçekleştirilen bu değişimleri karşılaştırdığımızda bazı temel hususun vurgulanması gerekmektedir. Öncelikle, geçmişte, ‘Via Sacra’, ‘Embolos’ gibi farklı isimlerle anılan bu aksın, bugün, ne ‘Via Sacra’ ne de ‘Embolos’ olarak anılmaması ve ‘Kuretler Caddesi’ olarak yeniden adlandırılması, bu aksın geçmişin ve günümüzün ortak ürünü olduğunu göstermektedir. Bu aksın, Erken dönemlerde Tanrıça Kibele, sonraları Tanrıça Artemis’e adanan, daha sonra Tanrıça Artemis ve Roma İmparatorları adına inşa edilen yapılarla donatılan ve Hristiyanlık’ın kabulü sonrasında “kent’in en muhteşem yeri”

olarak nitelendirildiğini tekrarlamak gerekir. 19.yüzyıl sonunda başlayan sistematik arkeolojik araştırmalar kapsamında, aksın ve yapıların Roma Dönemi özellikleri ile vurgulanması, alanla ilgili aktörlerin, genellikle arkeolog, mimarları da içeren kazı ekibinin, alana yüklediği anlam ve değerleri yansıtmaktadır. Böylelikle, Kuretler Caddesi aracılığıyla Efes'in zirvede olduğu Roma dönemine vurgu yapıldığı ve buna yönelik bir imaj oluşturulduğu belirtilebilir. Bu imajın ise Efes'in yerli ve yabancı ziyaretçiler için çekim merkezi olmasında etkili olduğu yadsınamaz.

Genellikle günümüz malzeme ve tekniği ile gerçekleştirilen bugün alanda izlediğimiz yapılar, hem geçmişin, hem de günümüzün ortak ürünüdür. Örneğin, mimari proje yarışması sonucunda Yamaç Ev II'deki yaşam birimlerinin korunmaları için oluşturulan örtü, bu soruna 2000'lerin malzeme teknolojisinin ve teknik gelişiminin ürettiği çözümü temsil etmektedir. Bununla birlikte, ayağa kaldırılan yapıların yeni görünüm ve özellikleri ile Caddeyi yeniden biçimlendirdiği ve kimi zaman özgün yapı-sokak ilişkisi hakkında bilgi verirken, kimi zaman bu konuda bilgi vermede yetersiz kaldıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca, Yamaç Evler II'ye yeni getirilen koruyucu örtü ile Bülbül Dağı'nın kuzey yamacına yeni bir görünüm kazandırmış ve yeni mekânsal ilişkiler ağı kurgulanmıştır. Bu çerçevede, Kuretler Caddesi'nin birçok özellikleri ile hem geçmiş toplumların, hem de ilgili aktörlerin değerleri ve estetik beğenilerini, malzeme ve teknik özelliklerini temsil ettiği açıktır.

Bunların yanında, ayağa kaldırılan bazı yapıların yeni biçimsel özellikleri ile alanda var olurken, bu yapılara ilişkin araştırma ve yorumlamaların devam ettiği görülmektedir. Bazı yapıların belirli bir zaman diliminde biçimsel olarak somut ve net ürünlere dönüşmesine rağmen, hikâyelerinin her zaman netleşmeyeceği ve kesinleşmeyeceği anlaşılmaktadır. Bu ise, uzman görüşü ve varsayımın başladığı yerde onarımın durması ilkelerini (Venedik Tüzüğü 1964: madde 9) temel olarak gerçekleştirilen müdahaleler de dahi yeni araştırmalar ve öneriler sonucunda bazı sorgulamalar yapılabileceğini göstermektedir. Sorgulamalar ile yeni soruların ve cevapların tetiklenmesi ve arkeolojik bilgi üretiminin devam etmesi kaçınılmaz iken, bazı sorulara kesin cevaplar bulunamaması açıktır. Belirtilen çerçevede, yapı ve yapı kalıntıları gibi mimari öğelerin araştırılması ve değerlendirilmesi için konuyla ilgili uzmanların görüş ve değerlendirmeleri bu sürecin ayrılmaz parçasıdır. Bununla birlikte, bugün Efes kazı ekibinin uyguladığı gibi mirasın yeniden biçimlendirildiği bu sürece kazı ekibi dışından uzmanların katılımının sağlanması önemlidir. Bu sürece yerel aktörlerin de dahil edilmesi ve hatta Faro Sözleşmesi'nde belirtildiği gibi herkesin mirasın inşasına katkı sağlayabilmesinin gerekliliği ve önemi tekrar düşünülmalıdır.

Sonuç

Kültürel miras olarak Kuretler Caddesi, 19.yüzyıl sonlarından günümüze Antik Kent'in bir parçasının günümüzde nasıl biçimlendirildiği, değerlendirildiği ve tanımlandığına ilişkin çok değerli veriler sunmaktadır. Kuretler Caddesi'nin yeniden biçimlenmesinde ana aktörün genellikle arkeologlar ve mimarları da içeren kazı ekibi olduğu açıktır. Bu aktörlerin hem geçmişi yorumlamak, hem de yapıları ve alanı yeniden biçimlendirmek için üstün çabalar sergiledikleri ortadadır. Bununla birlikte, bazı yapılara ilişkin bazı soruların cevapsız kaldığı ve kesinleşmediği düşünülürse, mimari öğelerin yeniden biçimlenme sürecine bugüne kadar etkili aktörlerin yanında neden diğer aktörleri dahil etmediğimizi tekrar düşünmek gerekir. Özellikle tüm insanlığın ortak malı olan Efes gibi alanlarda, kültürel mirasın yeniden biçimlendirildiği sürece, uluslararası uzmanlardan, yerel aktörlere kadar çeşitli aktörlerin dahil edilmediği üzere ortadadır. Kültürel mirasa ilişkin farkındalık düzeyinin ve koruma duyarlılığının düşük olduğu ülkemizde, bu tür çok aktörlü bir yeniden biçimlenme sürecinin sağlayacağı katkıların ve fırsatların kaçırılmaması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

AURENHAMMER, Maria, (2004), "Sculptures of Gods and Heroes from Ephesos", Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 251-280.

BAMMER, Anton, (1971), "Das Monument des Memmuisbaues", Forschungen in Ephesos, Band VII, 9-11.

BAMMER, Anton, (1973), "Die Politische Symbolik des Memmuisbaues", Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band L, 220-222.

BIGUZZI, Giancarlo, (1998), "Ephesus, Its Artemision, Its Temple to the Flavian Emperors, and Idolatry in Revelation", Novum Testamentum, 40, 3: 276-290.

DAWID, Maria ve P.G. DAWID, (1972-1975), "Restaurierungsarbeiten von 1965-1970", Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band L, 524-558.

DİNÇER, İclal ve Z. ENLİL, (2012), "Kültürel Mirasın Değişen Kapsamı ve Kültürel Mirasın Toplum İçin Değeri- Faro Sözleşmesi'nin Algılanması: Türkiye İçin Bir Ön Araştırma", Kültür Politikaları ve Yönetimi, Yıllık 2011, 47-56.

FAIRCLOUGH, Graham, (2012), "Mirasın Gelecek İçin Değeri", Kültür Politikaları ve Yönetimi, Yıllık 2011, 35-44.

FRIESEN, Steven, (2004), "The Cult of the Roman Emperors in Ephesos: Temple Wardens, City Titles, And Interpretation of the Revelation of John Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 229-250.

GRAHAM, Brian, B.J., G. J. ASHWORTH, ve J. E. TUNBRIDGE, (2000), A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy, Londra: Arnold Publishers.

HARDY, Dennis, (1988), Historical Geography and Heritage Studies, Area, 20, 4: 333-338.

HARRISON, Rodney ve J. SCHOFIELD, (2010), After Modernity, Archaeological Approaches to the Contemporary Past, New York: Oxford University Press.

HARVEY, David. C., (2001), "Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies", International Journal of Heritage Studies, 7, 4: 319-338.

HUEBER, Friedmund, (1978), "Bericht über die Wiederaufrichtungsarbeiten an der Celsusbibliothek und über die Bisherigen Ergebnisse der Untersuchung der Bausubstanz", The Proceedings of the Xth International Congress of Archaeology (23-30/IX/1973) (Ed. E. Akurgal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 979-987.

HUEBER, Friedmund, S. ERDEMGİL ve M. BÜYÜKKOLANCI (Ed.), (1997), Ephesos, Gebaute Geschichte (Gebundene Ausgabe), Mainz am Rhein: Zabern.

KARWIESE, Stefan, (1994), "1993 Yılında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Tarafından Ephesos'da Sürdürülen Kazı ve Onarım Çalışmaları", T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I (30 Mayıs-3 Haziran 1994), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 419-424.

KARWIESE, Stefan, (1995), "1994 Yılında Ephesos'da Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları", T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (29 Mayıs - 2 Haziran 1995), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 475-486.

KARWIESE, Stefan, (1998), "Ephesos 1995-1996", T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I.Cilt (1998), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 721-744.

KEIL, Josef, (1964), Ephesos, Ein Führer Durch Die Ruinenstatte und Ihre Geschichte, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.

KNIBBE, Dieter, (2004), "Via Sacra Ephesica, New Aspects of the cult of Artemis Ephesia", Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 141-156.

KODER, Johannes ve S. LADSTÄTTER, (2010), "Ephesos 2008", T.C. Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 31.Kazı Sonuçları Toplantısı 3.cilt (25-29 Mayıs 2009), Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic.Ltd.Şti., 321-336.

KRINZINGER, Friedrich, (2000), "Das Hanghaus 2 als archäologische Herausforderung, Terrace House 2 as an Archaeological Challenge, Yamac Ev 2'nin Arkeolojik Önemi", Ein Dach Für Ephesos: Der Schutzbau für Das Hanghaus 2, A Roof for Ephesos: The Shelter for Terrace House 2, Efes için bir Çatı: Yamaç Ev 2 Koruma Binası (Ed. F. Krinzinger), Wien: Österreichisches Archäologisches Institute, 15-32.

KRINZINGER, Friedrich, (2002), "Ephesos 2000", T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2.Cilt (28 Mayıs - 1 Haziran 2001), Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 127-142.

KRINZINGER, Friedrich, (2006), "The Terrace Houses in Ephesos", The New Shelter, Management and Preservation of Archaeological Sites (29 April-2 May 2002) (Ed. Z. Ahunbay ve Ü. İzmirli-gil), İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi, 36-39.

KRINZINGER, Friedrich, (2008), "Ephesos 2006". T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı 3.Cilt (28 Mayıs-1 Haziran 2007), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖŞİMM Basımevi, 55-72.

KRINZINGER, Friedrich, U. OUTSCHAR ve G. WIPLINGER, (2000), "The Terrace House 2", Ephesos: The New Guide (Ed. P. Scherrer), Turkey: Ege Yayınları, 106-113.

LADSTÄTTER, Sabine, (2011), Bizans Döneminde Ephesos, Büyük bir Antik Kentin Son Sayfa (Ed. F. Daim ve S. Ladstätter), İstanbul: Ege Yayınları.

LADSTÄTTER, Sabine, (2012), Ephesos Yamac Ev 2: Arkeolojik Bir Rehber, İstanbul: Ege Yayınları.

LOWENTHAL, David, (1998), Heritage Crusade and the Spoils of History, second edition. Cambridge: Cambridge University Press.

MILTNER, Franz, (1959), "XXIII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos", Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band XLIV, 315-380.

OUTSCHAR, Ulrike, (1990), "Zum Monument des C. Memmius", Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes 60, 57-85.

OUTSCHAR, Ulrike, (1999), “Zur Deutung des Hadrianstempels an der Kuretenstrasse”, 100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos, (Ed. H.Friesinger-F. Krinzinger), Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.,443-48.

OUTSCHAR, Ulrike, (2000), “The Memmius Monument”, Ephesos: The New Guide, (Ed. P. Scherrer), Turkey: Ege Yayınları, 96.

OUTSCHAR, Ulrike, (2000), “Temple of Hadrian”, Ephesos: The New Guide (Ed. P. Scherrer), Turkey: Ege Yayınları,118-119.

QUATEMBER, Ulrike, (2010), “The ‘Temple of Hadrian’ on Curetes Street in Ephesos: new research into its building history”, Journal of Roman Archaeology, 23, 376-394.

PULHAN, Gül, (2009), “Cultural Policy Reconsidered in the Light of Recent Cultural Policies”, Introduction to Cultural Policy in Turkey (Ed. S. Ada ve A. İnce), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 151-170.

BONINI BARALDI, Sara, D. SHOUP, ve L. ZAN , (2013), “Understanding Cultural Heritage in Turkey: institutional context and organizational issues”, International Journal of Heritage Studies, 19, 728-748.

PÜLZ, Andreas, (2011), “Bizans Döneminde Ephesos’un Görünümü”, Bizans Döneminde Ephesos (Ed. F. Daim ve S. Ladstätter), İstanbul: Ege Yayınları, 47-76.

SCHERRER, Peter, (2004), “The city of Ephesos from the Roman period to Late Antiquity”, Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1-26.

SCHIRMER, Wulf, (2000), “Schutzbau in Ihrer Zeit, The protective Shelter in Its Time”, Ein Dach Für Ephesos: Der Schutzbau für Das Hanghaus 2, A Roof for Ephesos: The Shelter for Terrace House 2, Efes için bir Çatı: Yamaç Ev 2 Koruma Binası (Ed. F. Krinzinger), Wien: Österreichisches Archäologisches Institute, 33-42.

SMITH, LauraJane, (2006), The Uses of Heritage, Londra ve New York: Routledge.

STROCKA, Volker Michael, (1979), “Efes’teki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları, (Çeviren: Coşkun Özgünel)”, Belleten 43, 809-832.

ŞİMŞEK, Gökçe, (2009), “Interventions on Immovable Archaeological Heritage on as a Tool for New Formation Process”, Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

ŞİMŞEK, Gökçe; “Antik Dünyanın ‘Mega Kenti Efes”, Yapı 391, 94-97.

THÜR, Hilke; “Nymphaeum Traiani”, Ephesos: The New Guide, (Ed. P. Scherrer), Turkey: Ege Yayınları,

116-117.

THÜR, Hilke, (2004), “The Processional way in Ephesos as a Place of Cult and Burial”, Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 157-200.

WHITE, L. Michael, “Urban Development and Social Change in Imperial Ephesos”, Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture (Ed. H. Koester), Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 27-80.

WILBERG, W., THEUER, M., EICHLER, F. and KEIL, J. (1953). Die Bibliothek. *Forschungen in Ephesos*, 5/1.

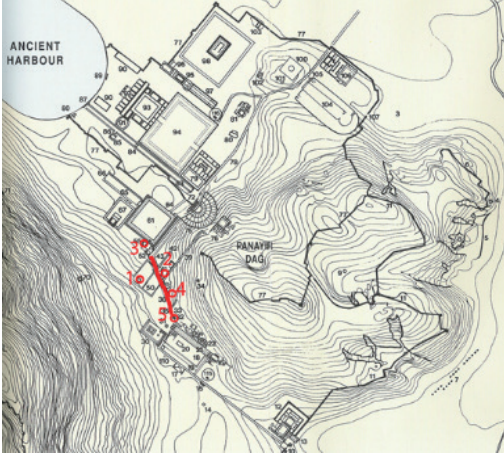
WIPLINGER, Gilbert ve G. WLACH, (1996), Ephesus, 100 Years of Austrian Research, Vienna: Österreichischen Archäologisches Institut.

<http://www.europanostra-tr.org/files/file/Farokonvansiyonu.pdf>

http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0860508001353672560.doc

<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.9637&sourceXmlSearch=alan&Mevzuatliski=0>

RESİMLER

Resim 1. Efes'te Kureterler Caddesi'nin konumu ve ana yapılar (1.Yamaç Ev II, 2. 'Hadrianus Tapınağı' denilen Yapı,

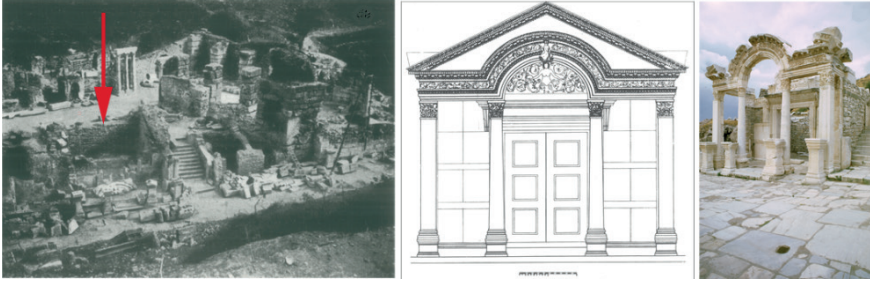
3. Celsus Kitaplığı, 4. Trajan Çeşmesi, Memmius Anıtı).

Kaynak: Scherrer, P. (2000) Ephesus, The New Guide, Ege Yayınları, Turkey künyeli yayında yer alan haritadan türetilmiştir.

Resim 2. İlk kazılar sırasında Kureterler Caddesi'nden bir görünüş.

Kaynak: Wiplinger, G., Wlach, G. (1996) Ephesus, 100 Years of Austrian Research, Österreichischen Archäologisches Institut, Vienna, 67.

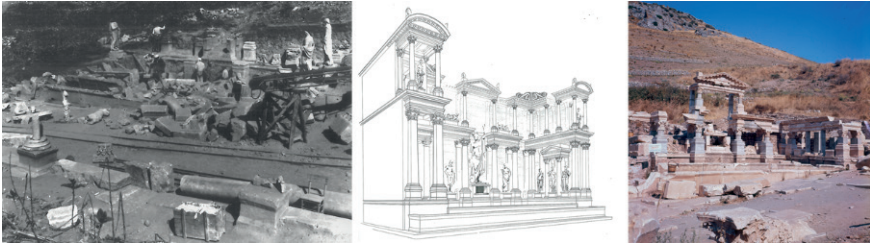

Resim 3. Kazı sonrasında 'Hadrianus Tapınağı', Tapınak Cephe Restitüsyonu ve ayağa kaldırılma sonrası görünüşü.

Kaynak: Miltner, F. (1959) XXII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, Öjh XLIV, 53-54.

Miltner, F. (1959) XXII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, Öjh XLIV, 277-78.

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-DIA-011586-original

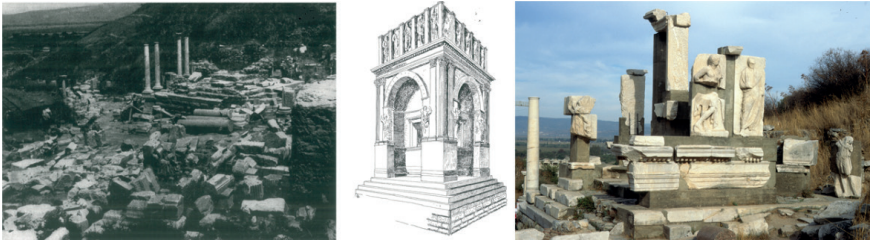

Resim 4. Kazı sırasında Trajan Çeşmesi'nden bir görünüş, Çeşme Cephe Restitüsyonu ve ayağa kaldırılma sonrası görünüşü.

Kaynak: Quatember U. (2011) Das Nymphaeum Traiani in Ephesos, FiE XI/2, Tafel 4.

Quatember U (2011) Das Nymphaeum Traiani in Ephesos, FiE XI/2, Tafel 5.

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-DIA-044247-original

Resim 5. Kazı sırasında Memmius Anıtı'ndan bir görünüş, Bammer'in hazırladığı restitüsyon çizimi ve ayağa kaldırılma sonrası görünüşü.

Kaynak: Bammer, A. ve ALZINGER, W. (1971) Das Mausoleum des C. Memmius, FiE VII, 13.

BAMMER, A. ve ALZINGER, W. (1971) Das Mausoleum des C. Memmius, FiE VII, 68.

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-DIA-016001-original

Resim 6. Kazı sırasında Celsus Kitaplığı doğu cephesinden bir görünüş, ayağa kaldırılma sonrası doğu cepheden bir görünüş.

Kaynak: Wilberg, W., Theuer, M., Eichler, F. ve Keil, J. (1953) Die Bibliothek. FiE 5/1, 1.

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-EPH-12326-original

Resim 7. Kazı sırasında Yamac Ev II'den bir görünüş, koruyucu örtünün dış görünüşü ve koruyucu örtünün içinden konut birimlerinden bir görünüş.

Ladstätter, S. (2012) Ephesos Yamac Ev 2, Arkeolojik Bir Rehber, Istanbul, Ege Yayınları, 45.

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-EHH2-00001-original

ÖAİ Arşiv no. A-W-ÖAİ-DIA-072920-original